

De opstanding van lijken

Enkele penschetsen

Raymond R. Hausoul

DE OPSTANDING VAN LIJKEN
Enkele penschetsen

De opstanding van lijken

Enkele penschetsen

Versie: 20.05 (juni 2020).

Dr. Raymond R. Hausoul

© 2020 Raymond R. Hausoul

Vind de nieuwste materialen op <https://raymondhausoul.be>.

54-11157-68400

© 2020 –All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced or be shared in any form
without permission in writing from the autor.

De opstanding van lijken

Enkele penschetsen

Raymond R. Hausoul

Inhoudsopgave

1 De opstanding in de theologie.....	7
2 De opstanding in de Bijbel.....	9
2.1 De opstanding in het Oude Testament.....	9
2.2 De opstanding in de deuterocanonieke boeken.....	11
2.3 De opstanding in het Nieuwe Testament.....	11
3 Het aantal opstandingen.....	13
3.1 Een algemene opstanding.....	13
3.2 Een tweevoudige opstanding.....	13
3.3 De afloop van de opstandingen.....	15
3.4 Opstanding uit de doden.....	16
3.5 Het uur van de opstanding.....	16
4 Het werk van de drie-enige God.....	19
5 De opstanding van Christus en onze opstanding.....	21
5.1 De kenmerken van het lijden.....	21
6 De opstanding van het lichaam.....	23
6.1 Een fysieke opstanding.....	23
6.2 Opstanding van rechtvaardige en onrechtvaardige.....	24
6.3 De relatie tussen dit lichaam en het opstandingslichaam.....	25
6.4 De strijd om het lichaam.....	25
7 De identiteit van de persoon.....	27
7.1 Van wie zijn de moleculen?.....	27
7.2 Zaaïen en oogsten.....	27
7.3 Gods almacht over ons lichaam.....	28
8 Andere elementen.....	31
8.1 Opstanding van de dieren.....	31

Over de auteur



Dr. Raymond R. Hausoul (1979) is predikant in Ieper en spreekt regelmatig in andere kerken. Als spreker en docent is hij met verschillende organisaties verbonden. Zijn academisch onderzoek richt zich op de thematiek van de nieuwe schepping, het koninkrijk van God en de vernieuwing door Gods Geest. Raymond is gehuwd met Belinda en beiden genieten van hun twee zonen, Adriël en Ilja.

<https://raymondhausoul.be>

Afkortingen van Bijbelboeken

Gn	Genesis	Js	Jesaja	Rm	Romeinen
Ex	Exodus	Jr	Jeremia	1Ko	1 Korintiërs
Lv	Leviticus	Kl	Klaagliederen	2Ko	2 Korintiërs
Nm	Numeri	Ez	Ezechiël	Gl	Galaten
Dt	Deuteronomium	Dn	Daniël	Ef	Efeze
Jz	Jozua	Hs	Hosea	Fp	Filippenzen
Re	Rechters	Jl	Joel	Ko	Kolossenzen
Rt	Rut	Am	Amos	1Ts	1 Tessalonicenzen
1Sm	1 Samuël	Ob	Obadja	2Ts	2 Tessalonicenzen
2Sm	2 Samuël	Jn	Jona	1Tm	1 Timoteüs
1Kn	1 Koningen	Mi	Micha	2Tm	2 Timoteüs
2Kn	2 Koningen	Na	Nahum	Tt	Titus
1Kr	1 Kronieken	Hk	Habakuk	Fm	Filemon
2Kr	2 Kronieken	Sf	Sefanja	Hb	Hebreeën
Ea	Ezra	Hg	Haggai	Jk	Jakobus
Ne	Nehemia	Zc	Zacharia	1Pt	1 Petrus
Es	Ester	Ml	Maleachi	2Pt	2 Petrus
Jb	Job	Mt	Matteüs	1Jh	1 Johannes
Ps	Psalmen	Mc	Marcus	2Jh	2 Johannes
Sp	Spreuken	Lc	Lucas	3Jh	3 Johannes
Pr	Prediker	Jh	Johannes	Jd	Judas
Hl	Hooglied	Hd	Handelingen	Op	Openbaring

Andere werken

Tob	Tobit	2Mak	2 Makkabeeën	Bjr	Brief van Jeremia
Jud	Judit	Wijs	Wijsheid	TDn	Daniël (Grieks)
TEs	Ester (Grieks)	Sir	Sirach	Man	Manasse
1Mak	1 Makkabeeën	Bar	Baruch		

1 | Inleiding

Op Paaszondag vierten veel protestante en katholieke christenen de opstanding van Christus tijdens zonsopgang op de kerkhoven. In oude dorpen stond de kerk in het midden van het dorp en begroeven de bewoners hun doden rondom deze kerk. Als de mensen tijdens Paaszondag naar de eredienst in de kerken trokken, bezochten ze de graven van de doden en vierden ze hun eredienst in de tegenwoordigheid van deze graven rondom hun kerk.

Rond het jaar 1964 werd er op een veld nabij Nicea een grafkamer ontdekt uit de vierde eeuw na Christus. Op het gewelf en op de muren waren er kleurrijke taferelen getekend, die getuigden van het toekomstige leven. We zien er twee pauwen boven een beker. De pauwen stonden in de vroege kerk symbool voor de opstanding. De beker verwijst naar het avondmaal dat de christenen vierden. Daaromheen was er een bloeiende wereld van dieren, bloemen en planten getekend die getuigden van het toekomstige opstandingsleven. Het geheel vormde een getuigenis ervan dat Gods schepping mee deelt in de verlossing en verheerlijking.¹

In het Tjechische concentratiekamp van Theresienstadt tekenden ten dode opgeschreven kinderen op de muren een grote massa afbeeldingen van rupsen en vlinders. De restanten ervan zijn tegenwoordig voor het publiek zichtbaar in het joodse museum te Praag. Een arme rups breekt uit de cocon en vliegt als een vlinder 'naar een plaats waar je vrij kunt ademhalen' (Jb36:16).

¹ Reinhart Staats, *Das Glaubensbekenntnis von Nizäa-Konstantinopel: Historische und theologische Grundlagen* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1996), 277.

2 | De opstanding in de theologie

De meeste mensen geloven in een leven na de dood. Er is een groot geloof op aarde te vinden dat de gedachte bevat dat de menselijke geest verder leeft na de dood. De Bijbel is nog specifiek. Ze leert ons niet enkel een continuïteit van de ziel in het hiernamaals, maar spreekt meerdere keren expliciet over de opstanding van de volledige mens, waartoe lichaam, ziel en geest behoren. Voor de Bijbelse schrijvers is het voortbestaan als lichaamsloze ziel niets om te begeren, maar iets om te verafschuwen. Binnen de theologie heeft men vaak geworsteld met deze gedachte. Augustinus schreef al dat 'geen doctrine van het christelijke geloof zo heftig en koppig is bestreden als de doctrine van de opstanding van het lichaam'.² Toch was voor velen de Bijbelse hoop van de opstanding niet meer dan een zwaar beladen symbool.³ Volgens Hd23:8 geloofden de Sadduceeën er niet aan; in Athene spotten sommigen ermee (Hd17:32) en aan de gelovige in Korinthe moest Paulus de scherpe vraag stellen: 'Hoe komen sommigen onder u ertoe te zeggen, dat er geen opstanding der doden is?' (1Ko15:12). Waarschijnlijk betreft het bij dat laatste vers geen rationalistische bestrijding van de mogelijkheid van de opstanding, maar een spirituele of gnostische opvatting.⁴

Deze bestrijding van een mogelijke opstanding vinden we doorheen de hele kerkgeschiedenis. Zo werd er geprobeerd om de gedachte van een toekomstige opstanding te verbinden met de Perzische religie.⁵ Theologen hebben zulk een verband echter met macht verworpen.⁶ Samen met de *Apostolische Geloofsbelijdenis* belijden we dat we geloven in de 'opstanding van het lichaam en een eeuwig leven' en met het geloofsbelijdenis van *Nicea-Constantinopel*: 'En ik verwacht de opstanding van de doden'. We geloven dat de dood niet het laatste woord heeft, maar God, die de God van het leven is. Uiteindelijk zal ook de dood moeten

2 Augustinus, *Twee preek over Ps89*.

3 Paul Tillich lijkt aan het begin in deze richting te gaan, spreekt echter daarna over het belang van de opstanding: Paul Tillich, *Systematic Theology: Life and the Spirit, History and the Kingdom of God*, vol. 3 (Chicago: University of Chicago, 1963), 439, 442.

4 J.P. Versteeg, *Christus en de Geest* (1971), 4-24.

5 R. Martin-Achard, *From Death to Life* (Edinburgh: Oliver & Boyd, 1960), 195.

6 H. Küng, *Ewiges Leben?* (München, 1983), 113; W. Nigg, *Das ewige Reich* (Erlanbach, 1944), 13; R.D. Culver, *Systematic Theology* (Geanies House: CFP, 2005), 1047.

wijken voor Jahwehs heerschappij. Er staat zelfs, dat Hij de dood voor eeuwig vernietigen zal (Js25:8).

3 | De opstanding in de Bijbel

3.1 De opstanding in het Oude Testament

Wie de eschatologische thematiek rondom de opstanding in het Oude Testament onderzoekt, ontdekt dat dit gebeuren zich als een rijpe vrucht ontplooit vanuit de relatie tussen de rechtvaardigen en Jahweh. Al vroeg constateren de aartsvaderen dat vertrouwen op Jahwehs belofte een vertrouwen op een belofte door de dood heen betekent. Als er geen opstanding der doden is, dan is het grootste deel van het Oude Testament onzin.

Meerdere keren uit de oudtestamentische gelovige dit verlangen naar een opstanding: ‘O, geef mij een schuilplaats in het dodenrijk en verberg me daar totdat Uw woede is geluwd, stel een tijd vast en kijk dan weer naar mij om. Als een mens sterft – kan hij dan herleven? Dan zou ik heel mijn tijd uitdienen, totdat ik werd afgelost. U zou me roepen en ik zou antwoorden, U zou terugverlangen naar het werk van Uw handen’ (Jb14:13-15).

Daar tegenover staat het vertrouwen van de aartsvaderen die vanuit de belofte die God hen schonk erop vertrouwden dat Hij hen uit de dood zou opwekken om deze beloften waar te maken. Jahweh beloofde Abraham, Isaak en Jakob namelijk niet alleen veel nakomelingen, maar ook een leven in het Godsrijk. Vanuit dit perspectief zegt Hb11:8-10: ‘Door zijn geloof ging Abraham, toen hij geroepen werd, gehoorzaam op weg naar een plaats die hij in bezit zou krijgen, en hij ging op weg zonder te weten waarheen. Door zijn geloof trok hij naar het land dat hem beloofd was maar hem nog niet toebehoorde. Samen met Isaak en Jakob, mede-erfgenamen van de belofte, woonde hij daar in tenten omdat hij uitzag naar een stad met fundamenten, door God zelf ontworpen en gebouwd’, en in vs13-16: ‘Zij allen zijn in geloof gestorven; wat hun beloofd was zagen ze geen werkelijkheid worden, ze hebben slechts een glimp ervan begroet, en ze zeiden van zichzelf dat zij op aarde leefden als vreemdelingen en gasten. Door zo te spreken lieten ze blijken op doorreis te zijn naar een vaderland. En daarmee bedoelden ze niet het vaderland

waaruit ze weggetrokken waren, anders waren ze daarheen wel teruggekeerd. Nee, ze keken reikhalzend uit naar een beter vaderland: het hemelse. Daarom schaamt God zich er niet voor hun God genoemd te worden en heeft hij voor hen een stad gereedgemaakt.' Het hemelse vaderland waarnaar de schrijver verwijst is daarbij geen plaats in de hemel, maar het Godsrijk dat zich vanuit de hemel op aarde vestigt. Vanuit dit geloof vertrouwde Abraham op de opstanding: 'Door zijn geloof kon Abraham, toen hij op de proef werd gesteld, Isaak als offer opdragen. Hij die de beloften had ontvangen, was bereid zijn enige zoon te offeren. Terwijl er tegen hem gezegd was: "Alleen door Isaak zul je nageslacht krijgen," zei hij bij zichzelf dat het voor God mogelijk moest zijn iemand uit de dood op te wekken, en daarom kreeg hij hem ook terug, bij wijze van voorafbeelding.'

Eveneens zullen de gelovigen in het Oude Testament ook door de opstandingsverhalen van sommige individuen hoop op een toekomstige opstanding hebben gekregen. We denken daarbij aan de opstanding van de zoon van de weduwe uit Zarefat (1Kn17:17-24), de zoon van de Sunammitische vrouw (2Kn4:18-37) en de man die in het graf van Elisa werd geworpen (2Kn13:20-21). Hoewel deze mensen, die uit de dood werden opgewekt, weer stierven, was de gedachte voorhanden om ook in een eeuwige opwekking te kunnen geloven.

Binnen het Oude Testament komt deze gedachte van de eeuwige opstanding schaars aan bod. We denken aan teksten als 'Zie het toch in: Ik ben de enige, naast Mij is er geen andere god. Ik laat sterven, Ik maak levend, Ik sla wonden en Ik genees. Wanneer Ik mijn macht laat gelden is er niemand die redding bieden kan' (Dt32:39) en explicieter: 'Jahweh doet sterven en doet leven, zendt naar het dodenrijk en leidt eruit omhoog' (1Sm2:6). Andere bekendste Bijbelteksten die op een toekomstige opstanding wijzen zijn te vinden bij Jesaja, Ezechiël en Daniël. In Js26:19 lezen we: 'Jullie doden zullen herleven, de lijken opstaan. Ontwaak, jullie daar in het stof, en jubel! Uw dauw is een dauw die leven geeft, de aarde brengt haar schimmen weer tot leven.' Binnen de uitleg van dit vers gaan de meningen uiteen wat de profeet exact bedoeld. Ez37 schijnt verder weet te hebben van de opstanding: 'Profeteer daarom en zeg tegen hen: "Dit zegt God, Jahweh: Mijn volk, Ik zal jullie graven openen, Ik laat jullie uit je graven komen en Ik zal jullie naar het land van Israël terugbrengen. Jullie zijn Mijn volk, en jullie zullen beseffen dat Ik Jahweh ben als Ik je graven open en jullie uit je graven laat komen. Ik zal jullie Mijn Geest

geven zodat jullie weer tot leven komen, Ik zal jullie terugbrengen naar je land, en jullie zullen beseffen dat Ik Jahweh ben. Wat Ik gezegd heb, zal Ik doen – zo spreekt Jahweh” (vs12-14).

3.1.1 Daniël 12

Een oudtestamentische tekst, die meermaals genoemd wordt als aanwijzing voor een toekomstige opstanding, bevindt zich in het Bijbelboek Daniël: ‘Velen van hen die slapen in de aarde, in het stof, zullen ontwaken, sommigen om eeuwig te leven, anderen om voor eeuwig te worden veracht en verafschuwd’ (Dn12:2).

Dit oudtestamentische vers bevat de meest bekende expliciete verwijzing naar de opstanding van de mens.⁷ Volgens dit gedeelte zullen velen van hen die slapen ontwaken. Deze ‘velen’ staan in het Hebreeuws niet tegenover de ‘allen’, maar tegenover de ‘weinigen’.⁸ Wie opstaat, laat zich vervolgens in twee groepen verdelen. Sommigen staan op tot het eeuwig leven, terwijl anderen opstaan tot de eeuwige schande. De opstanding bestaat niet alleen uit rechtvaardigen.⁹ Het gaat om twee opstandingen: één van rechtvaardigen en één van onrechtvaardigen.¹⁰ In hoeverre er tussen deze opstandingen een mogelijke tijd ligt, blijft onduidelijk.

Andere uitleggers denken ook bij dit vers graag aan het geestelijke herstel van Israël.¹¹ Het ontwaken verwijst dan niet naar een nieuw lichaam maar naar een geestelijke wedergeboorte. Israël zal weer door Jahweh terug worden gebracht in het land (vgl. Ez37). Arno Gaebelein wijst hierop uitdrukkelijk:¹² ‘We herhalen dat deze passage niets te maken heeft met een fysieke opstanding. De fysieke opstanding wordt gebruikt als een beeld van de nationale heropleving van Israël op die dag. Ze sliepen in het stof van de aarde en waren begraven onder de heidenen.’ Deze gedachte heeft echter als moeilijkheid dat het vers ook vermeld dat

7 Rabbi Yitzchak Abarbanel, *Mayenei HaYeshuah* 11.9.

8 Norman Porteous, *Das Danielbuch*. (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962), 143–144.

9 Zie Misjnah, *Sanhedrin* 10.

10 Samuel P. Tregelles, *Remarks on the Prophetic Visions in the Book of Daniel* (London: Sovereign Grace Advent Testimony, 1965), 165–170; Nathaniel West, *The Thousand Years in Both Testaments: With Supplementary Discussions Upon Symbolical Numbers, the Development of Prophecy, and Its Interpretation Concerning Israel, the Nations, the Church, and the Kingdom, as Seen in the Apocalypses of Isaiah, Ezekiel, Daniel, Christ, and John* (Chicago: Revell, 1880), 266–269; Samuel Rolles Driver, *The Book of Daniel: With Introduction and Notes*, The Cambridge Bible for Schools and Colleges (Cambridge: University, 1900), 200.

11 John N. Darby, *Studies on the Book of Daniel* (London: Bateman, 1864), 120; William Kelly, *Notes on the Book of Daniel* (London: Morrish, 1865), 224; Henry A. Ironside, *Lectures on Daniel the Prophet* (New York: Loizeaux Brothers, 1920), 231.

12 Arno C. Gaebelein, *Kommentar zum Alten Testament. Esra – Maleachi*, vol. 2 (Dillenburg: Christliche Verlagsgesellschaft, 1998), 497.

anderen ontwakten ‘om de vernedering van een eeuwige schande te ondervinden’. Net als in Jh5:28-29 kunnen we vandaar beter denken aan een fysieke opstanding van de rechtvaardigen in het volk Israël.

Pas in het Nieuwe Testament zal de leer van de opstanding duidelijker worden. Op de voorgrond van het Oude Testament staat in elk geval de eenvoudige stelling dat de dood niet blijvend de gelovigen van God zal scheiden. ‘Voor altijd doet Hij de dood teniet. God, Jahweh, wist de tranen van elk gezicht, de smaad van zijn volk neemt hij van de aarde weg – Jahweh heeft gesproken’ (Js25:8). Uiteindelijk zullen de gelovigen de overwinning van Jahweh en vervulling van Gods beloften meemaken op deze aarde. Dan zullen ze opstaan en uit de graven naar buiten komen. Maar verdere gedetailleerde informatie geeft het Oude Testament ons nog niet over deze zaken.

3.2 De opstanding in de deuterocanonieke boeken

Naast de oudtestamentische teksten bevat het deuterocanonieke werk 2Makk7 en 12 nog enkele verwijzingen naar de opstanding.

3.3 De opstanding in het Nieuwe Testament

Net als het Oude Testament heeft het Nieuwe Testament weet van de opstanding van de ongelovigen. Het Nieuwe Testament verbindt de algemene opstandingsdag met de komst van de Messias. Opwekken van lijken hoort bij de openbaring van de Zoon zijn heerlijkheid. Een sleuteltekst hierbij vormt Jh5:28-29: ‘Wees hierover niet verwonderd, er komt een moment waarop alle doden zijn stem zullen horen en uit hun graf zullen komen: wie het goede gedaan heeft staat op om te leven, wie het slechte gedaan heeft staat op om veroordeeld te worden.’

Net als elders gaat het hierbij om een tweevoudige opstanding. Zowel de goeden als kwaden zullen opstaan uit dood. God zal ‘zowel de rechtvaardigen als de onrechtvaardigen uit de dood doen opstaan’ (Lc14:14; Hd24:15). Er is een opstanding van rechtvaardigen en een opstanding van onrechtvaardigen.

Tegelijk komt in het Nieuwe Testament ook naar voren dat het geloof in een opstanding niet door elke joodse groepering werd gedeeld. Binnen de evangeliën en het boek Handelingen ontmoet de lezer de sadduceeën die niet geloofden in een opstanding. Juist voor de nieuwtestamentische leer is het bijzonder dat alle synoptische evangeliën ons een gebeurtenis

weergeven waarin Christus deze joodse partij weerlegt door de opstanding te bewijzen vanuit de Thora: 'Jezus antwoordde: "Dwaalt u niet? U kent blijkbaar de Schriften niet en evenmin de macht van God. Want wanneer de mensen uit de dood opstaan, trouwen ze niet en worden ze niet uitgehuwelijkt, maar zijn ze als engelen in de hemel. Wat betreft de opwekking van de doden, hebt u in het boek van Mozes in het gedeelte over de doornstruik niet gelezen dat God tegen hem zei: 'Ik ben de God van Abraham, de God van Isaak en de God van Jakob'? Hij is geen God van doden, maar van levenden; u dwaalt vreselijk!"' (Mc12:24-27; vgl. Mt22:29-32; Lc20:34-38). Ook de schrijver van de Hebreeënbrief wijst op het geloof in de opstanding dat de aartsvader Abraham koesterde: 'Door zijn geloof kon Abraham, toen hij op de proef werd gesteld, Isaak als offer opdragen. Hij die de beloften had ontvangen, was bereid zijn enige zoon te offeren. Terwijl er tegen hem gezegd was: "Alleen door Isaak zul je nageslacht krijgen," zei hij bij zichzelf dat het voor God mogelijk moest zijn iemand uit de dood op te wekken, en daarom kreeg hij hem ook terug, bij wijze van voorafbeelding' (Hb11:17-19).

4 | De opstanding van Christus

4.1 Hoop door Christus' opstanding

Door de opstanding van Christus, kreeg het onderwerp rondom de opstanding een prominente plaats in de christelijke geloofsleer. De hoop op de opstanding van de rechtvaardigen was onlosmakelijk verbonden met de opstanding van de Messias. Zoals God Jezus van Nazareth opwekte uit de dood, zou Hij ook de christen straks opwekken. Meerdere keren verbinden de nieuwtestamentische schrijvers deze opstanding van Christus met de eigen opstanding.¹³ Zijn opstanding en die van de zijnen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden: 'Met de kracht waarmee Hij in staat is alles aan zich te onderwerpen, zal Hij ons armzalig lichaam gelijkmaken aan zijn verheerlijkt lichaam' (Fp3:21). Het opstandingslichaam van Christus was daardoor een model voor het opstandingslichaam van de gelovigen. Hij was de Eersteling, zij waren de eerstelingen die met Christus verbonden waren.

Om die reden zagen de apostelen de hoop niet als een utopisch verlangen. Het was een hoop die zijn recht in de waarachtige opstanding van Christus vond. Toekomst was een belofte die gebaseerd was op een gebeurtenis in het verleden. Van die gebeurtenis waren er meerdere getuigen nog in leven toen de apostel hierop wezen.

4.2 Verhalen na de opstanding

In de evangeliën zijn er meerdere vermeldingen waarbij de Heer aan iemand verschijnt. Mattheüs vermeldt de verschijning aan Maria Magdalena en een andere Maria (28:9-10) en de verschijning aan de apostelen op een berg in Galilea (28:16-20). Lucas vermeldt de verschijning aan de Emmaüsgangers (24:13-31), aan Simon (vs34), aan de apostelen in Jeruzalem (vs36-49) en bij de hemelvaart (vs50-53). Johannes vermeldt de verschijning aan Maria Magdalena (20:11-18), aan de tien (vs19-23), aan de elf (vs24-29) en bij het meer van Tiberias (21:1-14). Vooral de evangeliën van Lucas en Johannes spreken specifiek over het

13 Robert D. Culver, *Systematic Theology: Biblical and Historical* (Geanies House: Christian Focus, 2005), 1044.

opstandingslichaam van Christus tussen Pasen en Hemelvaart. Het kan nuttig zijn om verschillende zaken hierbij bijeen te plaatsen.

4.2.1 Christus verschijnt aan Maria Magdalena

Op de eerste dag van de week verschijnt de Heer Jezus als eerste aan Maria Magdalena. Als zij ontdekt dat de steen bij de grafopening is weggehaald, rent ze naar Petrus om te melden dat iemand de Messias heeft verplaatst (Jh20:1-2). Nadat andere discipelen de woorden van Maria hebben gecontroleerd en huiswaarts zijn gekeerd, blijft zij huilend achter bij het graf (vs3-10). Ze ziet engelen die haar vragen waarom ze huilt (vs11-13). Als ze zich vervolgens omkeert, ziet ze iemand achter haar staan. Nog steeds huilende, gaat Maria er vanuit dat het om de tuinman gaat (vs14-15). Vervolgens roept Jezus haar bij haar naam: 'Maria!'. Ze draait zich om en zegt: 'Rabboeni!' (vs16). Hierop zegt de Heer: 'Houd me niet vast, Ik ben nog niet opgestegen naar de Vader' (vs17).

In deze situatie valt het op dat Maria niet meteen herkent dat het Jezus is die achter haar staat. Uit de context hoeft dit niet te betekenen dat de Heer in een andere gedaante verscheen. Veeleer lijkt het erop dat Maria door de hele situatie nog niet denkt aan een opstanding. In de vroege ochtend is het dan ook normaal om iemand als de tuinman bij het graf te verwachten. Mattheüs voegt aan deze gebeurtenis nog enkele zaken toe (Mt28:8-10).

4.2.2 Christus verschijnt aan de Emmaüsgangers

Voordat de Heer aan de twaalf apostelen en andere discipelen verschijnt, kiest Hij er eerste voor om samen met twee onbekende discipelen mee te gaan, naar de plaats Emmaüs (Lc24:13). De identiteit van deze discipelen blijft verder onbekend voor de lezer. Jezus kiest ervoor zich te mengen in hun gesprek en vragen aan hen te stellen. Terwijl de schrijver de identiteit van de twee discipelen verborgen houdt voor zijn lezers, blijft Jezus' identiteit verborgen voor de twee discipelen: 'maar hun blik werd vertroebeld, zodat ze Hem niet herkenden' (vs16). Uiteindelijk naderen ze een dorp en dringen ze er bij de Heer op aan om samen de avond nog door te brengen. Als ze vervolgens aan tafel aanliggen, neemt Jezus het brood en geeft Hij dit aan de twee na dankzegging. 'Nu werden hun ogen geopend en herkenden ze hem. Maar hij werd onttrokken aan hun blik' (vs31). De Emmaüsgangers gaan vervolgens rechtstreeks terug

naar Jeruzalem en vertellen dit voorval aan de twaalf apostelen en de andere discipelen (vs33).

Uit deze gebeurtenis blijkt dat het opstandingslichaam van Christus qua werking identiek lijkt aan Christus' lichaam voor zijn opstanding. Het gaat niet om een totaal ander lichaam, maar om een opgestaan lichaam dat dezelfde contouren kent. Wel valt het op dat de ogen van de Emmaüsgangers gesloten blijven. Het is hierbij echter niet vanuit de tekst op te maken dat dit te maken heeft met het opstandingslichaam. In het geheel krijgt de lezer veelmeer de indruk dat het opstandingslichaam gelijk is aan het lichaam dat Jezus voor zijn opstanding had. De enige uitzondering hierop is dat de Heer de mogelijkheid bezit om zich aan het blikveld van de Emmaüsgangers te onttrekken (vs31).

4.2.3 Christus verschijnt aan Simon

Als de Emmaüsgangers aan de apostelen vertellen dat Jezus aan hen is verschenen, verklaren deze dat de Heer ook aan Simon al verscheen (Lc24:34).

4.2.4 Christus verschijnt aan de twaalf en anderen

Als de Heer later aan de discipelen verschijnt, denken ze eerst dat het om een geestesverschijning gaat (Lc24:37). Jezus reageert op deze twijfel met de beroemde woorden: 'Kijk naar mijn handen en voeten, Ik ben het zelf! Raak me aan en kijk goed, want een geest heeft geen vlees en beenderen zoals jullie zien dat ik heb. Daarna toonde hij hun zijn handen en zijn voeten' (vs39-40). Het is goed mogelijk dat het hierbij om dezelfde situatie gaat als in Jh20:19-23. Johannes wijst er dan nog onder andere op dat de opgestane Heer op de discipelen blaast bij deze gelegenheid (vs22). Nadat de Heer zij discipelen dit heeft getoond, vraagt Hij hen naar eten (Lc24:41). Hij krijgt een stuk geroosterde vis aangereikt, die Hij opeet voor hun ogen (vs42-43). Het is daarbij goed mogelijk ook al eerder samen met de Emmaüsgangers (vs30) en later samen met de discipelen at (Jh21:13,15). De tekst is in die situaties echter minder duidelijk over het eten van de Heer. In Lc24:41 is dat wel overduidelijk het geval.

Een soortgelijke tafereel doet zich enige tijd later opnieuw in hun midden voor, als ook Thomas erbij is (Jh20:20). De Heer Jezus richt zich dan specifiek tot deze apostel en toont hem zijn handen, voeten en zijde die de littekens van de kruisiging nog met zich meedragen. Met deze

verwijzingen naar de littekens, benadrukt de Heer de overeenkomst tussen zijn opstandingslichaam en zijn gekruisigd lichaam.

Uit deze gebeurtenissen laat zich opnieuw afleiden dat er weinig tot geen verschil is tussen het opstandingslichaam en het lichaam van de Heer voor zijn opstanding. De Heer laat zich aan zijn discipelen zien als een man van vlees en bloed en eet met hen samen. Het enige verschil is dat de Heer plotseling in het midden van de discipelen verschijnt, terwijl alle deuren gesloten zijn (Jh20:19,26; vgl. Lc24:36).

4.2.5 Christus verschijnt bij het meer van Tiberias

Na de bovengenoemde gebeurtenissen verscheen de Heer aan de discipelen bij het meer van Tiberias, terwijl zijn discipelen daar aan het vissen waren (Jh21:1-3). Evenals Maria Magdalena, wisten de discipelen niet dat Jezus op de oever stond (vs4). Ook toen Hij hen riep naar iets te eten, reageerden de discipelen niet meteen (vs5). Dat veranderde pas na de wonderbaarlijke visvangst (vs6). Eén van de discipelen reageerde per direct hierop met de woorden: ‘Het is de Heer!’ (vs7). Aan land gekomen zagen ze dat Jezus al een vuur had aangemaakt met vis en brood erop (vs8). Bij deze vis voegden de discipelen hun gevangen vis.

Het valt op dat de discipelen niet meteen herkennen dat het de Heer Jezus is die aan de oever staat. Postuur, stem en opdracht blijven hun onbekend (vs4-6). Of dat te maken heeft met een gedaanteverandering of met de afstand van boot tot oever is aan het begin nog onduidelijk. Pas na de wonderbaarlijke visvangst ontdekken de discipelen wie de Man op de oever is. Door de opmerking: ‘Geen van de leerlingen durfde hem te vragen wie Hij was, ze begrepen dat het de Heer was’ (vs12), is het mogelijk om hierbij te denken aan een gedaanteverandering. Dat verklaart waarom de discipelen überhaupt deze vraag aan de Man op de oever willen stellen.

Daarmee lijkt dit het enige voorval te zijn waar met meer onderbouwing uit kan worden geconcludeerd dat het opstandingslichaam van de Heer niet telkens dezelfde gedaante kende. Daarnaast valt op dat er op het vuur van de Heer al brood en vis ligt (vs9). Waar die vis en het brood vandaan komen, blijft onduidelijk en niet te zeggen. Bij de gebeurtenis gebeuren verder meerdere wonderen: de discipelen vangen een grote hoeveelheid vis (vs6) en het net scheurt niet als het aan land wordt getrokken (vs11).

4.2.6 Samen de stad uit tot bij Bethanië

Kort voor de hemelvaart, gaat de Messias zijn discipelen uit de stad (Lc24:50). Hij nam hen mee tot bij Bethanië. Daar aangekomen heft Hij zijn handen op om hen te zegenen en wordt van hen opgenomen in de hemel (vs51).

4.2.7 Uitzending van de Twaalf in Galilea

Mt vermeldt aan het slot van zijn evangelie hoe Jezus nog verscheen aan de Twaalf op een berg in Galilea (28:16-20).

5 | Het aantal opstandingen

Rondom het aantal opstandingen is er veel van doen geweest in de geschiedenis. De discussie daarover heeft nauw te maken met het eschatologisch model waar vanuit iemand vertrekt. We zullen de meeste van deze modellen hieronder uitwerken.

5.1 Een algemene opstanding

Amillennialisten houden vast aan één algemene opstanding waarin gelovigen en ongelovigen tezamen opstaan. Hetgeen daarop volgt is het oordeel voor de grote witte troon (Op20:11). De teksten die gebruikt worden ter ondersteuning zijn: ‘Velen van hen die slapen in de aarde, in het stof, zullen ontwaken, sommigen om eeuwig te leven, anderen om voor eeuwig te worden veracht en verafschuwed’ (Dn12:2) en ‘en evenals mijn aanklagers hoop en verwacht ik dat God zowel de rechtvaardigen als de onrechtvaardigen uit de dood zal doen opstaan’ (Hd24:15).

Een nadeel van deze teksten is dat ze ons geen duidelijkheid erover geven of deze opstanding van gelovigen en ongelovigen op hetzelfde tijdstip zal plaatsvinden. Als beiden over een ander tijdstip zouden gaan, zou dat ruimte geven voor een tweevoudige opstanding.

5.2 Een tweevoudige opstanding

Al vroeg hebben uitleggers gewezen op het voorkomen van twee opstandingen in Op20.¹⁴ Van de eerste opstanding die genoemd wordt in Op20 lezen we dat het degenen zijn die vanwege hun getuigenis onthoofd waren in de tijd van het beest (vs4). Het zijn vandaar de martelaren die om het leven kwamen tijdens de grote verdrukking. Zij staan op uit het midden van de doden die dood blijven tot na het vreedrijk waar vs6 naar verwijst.

‘Ook zag ik tronen, en aan hen die erop zaten werd recht gedaan. Het zijn de zielen van hen die onthoofd waren omdat ze van Jezus hadden getuigd en over God hadden gesproken; zij hadden het beest en zijn beeld niet aanbeden en ook zijn merkteken niet op hun voorhoofd of hun hand gekregen. Zij

14 W. Grudem, *Systematic Theology* (Grand Rapids:Zondervan, 1994), 1119.

waren tot leven gekomen en heersten duizend jaar lang samen met de Messias. De andere doden kwamen niet tot leven voordat de duizend jaar voorbij waren. Dit is de eerste opstanding. Gelukkig en heilig zijn zij die deelhebben aan de eerste opstanding. De tweede dood heeft geen macht over hen. Zij zullen priester van God en van de Messias zijn en duizend jaar lang samen met hem heersen' (vs4-6).

Bij de tweede opstanding lijkt het te gaan om degenen die geen deel zullen uitmaken van het vrederijk waarin degenen uit de eerste opstanding priesters van God en van de Messias zullen zijn. Zij zullen opstaan voor de grote witte troon om het laatste oordeel te ontvangen. Ondanks dat deze personen nog steeds 'doden' worden genoemd (Op20:12b), toont de uitspraak 'De andere doden kwamen niet tot leven voordat de duizend jaar voorbij waren' (vs5), dat ze pas na de duizend jaar tot leven komen.

'Toen zag ik een grote witte troon en Hem die daarop zat. De aarde en de hemel vluchtten van Hem weg en verdwenen in het niets. Ik zag de doden, jong en oud, voor de troon staan. Er werden boeken geopend. Toen werd er nog een geopend: het boek van het leven. De doden werden op grond van wat in de boeken stond geoordeeld naar hun daden. De zee stond de doden die ze in zich had af, en ook de dood en het dodenrijk stonden hun doden af. En iedereen werd geoordeeld naar zijn daden' (Op20:11-13).

Bij deze tekst in Op20 bestaat er discussie rondom de interpretatie van de eerste en tweede levendmaking die beiden met het Griekse *ezésan* worden aangeduid. Premillennialisten wijzen erop dat er voordat het vrederijk aanbreekt een eerste opstanding plaatsvindt. Postmillennialisten en amillennialisten interpreteren beide levendmakingen of opstandingen als vernieuwingen van de gelovigen.¹⁵ De eerste opstanding is van een andere orde dan de tweede opstanding. Beiden horen bij elkaar en vormen een geheel in de levendmaking of vernieuwing van de mens. Bij de eerste opstanding gaat het om de innerlijke vernieuwing door de wedergeboorte, bij de tweede opstanding gaat om de uiterlijke vernieuwing van de persoon.

¹⁵ Augustinus, *De Stad Gods* XX.7-10; R. Summers, 'Revelation 20: An Interpretation,' *Review and Expositor* 57.2 (apr. 1960): 176; G.K. Beale, *The Book of Revelation* (NIGTC; Grand Rapids:Eerdmans, 1999), 1005.

Moeilijkheid bij deze gedachte is dat de theologie van de schrijver dan zeer onduidelijk en vreemd wordt weergegeven. De wedergeboorte vindt immers pas plaats nadat de gelovigen zijn gestorven. Dat staat in tegenstelling met het overige getuigenis van het Nieuwe Testament waar de wedergeboorte aan het begin van de bekering plaatsvindt als de gelovige nog leeft. Ook spreekt de tekst duidelijk over twee groepen mensen: gelovigen die deelhebben aan de eerste opstanding en anderen die deelhebben aan de tweede opstanding. De uitleg van de a- en postmillennialisten doet geen recht aan deze verschillen. Wat moeten we ons dan immers voorstellen onder het levend worden de ongelovigen bij de tweede opstanding?

5.3 De afloop van de opstandingen

Paulus schijnt eveneens kennis te hebben van een opstandingsvolgorde. Zo schrijft hij in 1Ko15 over de tijden die bepaald zijn voor de opstanding: ‘Zoals wij door Adam allen sterven, zo zullen wij door Christus allen levend worden gemaakt. Maar ieder op de voor hem bepaalde tijd: Christus als eerste en daarna, wanneer Hij komt, zij die Hem toebehoren. En dan komt het einde en draagt Hij het koningschap over aan God, de Vader, nadat Hij alle heerschappij en elke macht en kracht vernietigd heeft. Want Hij moet koning zijn totdat “God alle vijanden aan zijn voeten heeft gelegd”. De laatste vijand die vernietigd wordt is de dood’ (vs22-26).

Christus is de eerste die opstond uit de dood en levend bleef. Alle anderen die door God uit de dood waren opgewekt, stierven nadien weer en hadden geen verheerlijkt lichaam ontvangen. Paulus noemt de Heer Jezus vandaar de eersteling. De eersteling bestond uit een handvol koren die uit het veld was genomen en diende om een oordeel te vellen over de komende oogst.

Nadat Christus is opgestaan op de derde dag, zullen ook straks degenen die bij Christus horen opstaan. De apostel geeft te kennen dat dit zal gebeuren bij de komst van de Messias. Naargelang het eschatologische model dat iemand aanhangt kan er bij de komst van de Messias gedacht worden aan (1) de wederkomst van Christus op aarde; of (2) aan de komst van Christus in de hemel om de gemeente tot zich te nemen.¹⁶ Toch hoeft

16 M. Couch, ‘Entrückung,’ *Lexikon zur Endzeit*, red. M. Couch (Dillenburg:CV, 2004), 119.

dat onderscheidt niet perse gemaakt te worden en kan er ook gedachte worden aan beide gebeurtenissen die nauw met elkaar samenhangen.¹⁷

Doordat er enkel sprake is van degenen ‘die van Christus zijn’, ontbreekt de opstanding van de ongelovigen in deze tekst.¹⁸ Paulus spreekt meteen in vs24 van de ontvangst van het koninkrijk en de regering van Christus in het vrederijk. In vs26 kunnen we dan een indirecte verwijzing vinden naar de opstanding van de ongelovigen. De dood wordt teniet gedaan en de ongelovigen zullen opstaan. De reden ervoor dat de apostel dit niet expliciet in 1Ko15 vermeldt is dat hij zich in dit hoofdstuk wil bezighouden met de opstanding van de gelovigen. De opstanding van de ongelovigen valt daardoor buiten het gezichtsveld.

5.4 Opstanding uit de doden

Andere teksten waarop gewezen wordt voor een onderscheiding van twee opstandingen zijn degenen waarin sprake is van een opstanding uit de doden. In Fp3:11 schrijft Paulus: ‘in de hoop misschien ook zelf uit de doden op te staan.’

Paulus geeft duidelijk te kennen dat hij ernaar verlangt om uit de doden op te mogen staan. In de meeste vertalingen wordt het Griekse *nekrón* (meervoud) als enkelvoud weergegeven en gelezen als ‘dood’. WV, SV, HSV, NB en NBG vertalen correct ‘doden’. Door deze formulering krijgen we de indruk dat de apostel ervan uitgaat dat niet alle doden tegelijk opstaan. Een opstanding *uit* de doden is namelijk niet hetzelfde als een opstanding *met* de doden. Zo werden Lazarus, Christus en volgens Herodus ook Johannes de Doper ‘uit de doden’ opwekt (Mt14:2; 17:9; 27:64; Lc16:31; Jh12:1,9,17; Hd13:30). Net als bij hen zullen ook de gelovigen straks opstaan uit de doden.

Uitleggers hebben vandaar ondersteuning in dit vers gevonden voor de gedachte dat de rechtvaardigen eerst uit de dood zullen opstaan om met Christus te zijn en daarna pas de overige doden zullen opstaan. Deze gedachte was nog niet bekend in het Oude Testament en zou pas door de Heer Jezus aan de gelovigen worden geopenbaard. De discipelen stellen zich dan ook de vraag wat de Heer bedoelde met een opstanding uit de doden: ‘Ze namen zijn woorden ter harte, maar vroegen zich onder elkaar wel af wat hij bedoelde met deze opstanding uit de doden’ (Mc9:10).

¹⁷ J.D. Pentecost, *Bibel und Zukunft* (Dillenburg:CV, 1993), 420.

¹⁸ W.E. Vine, *First Corinthians* (Londen:Olipphants, 1951) 210; A.T. Robertson en A. Plummer, *A Critical and Exegetical Commentary on the First Epistle of St. Paul to the Corinthians* (New York:Charles Scribner's Sons, 1911), 354.

5.5 Het uur van de opstanding

Toch lijkt het Nieuwe Testament ook te suggereren dat er slechts één opstanding zal plaatsvinden. Het meest duidelijke komt dat tot uiting in Jh5:28-29 waar er zelfs sprake is van een uur: 'Verwondert u hierover niet, want er komt een uur dat allen die in de graven zijn, zijn stem zullen horen en zullen uitgaan: zij die het goede hebben gedaan tot de opstanding van het leven, en zij die het kwade hebben bedreven tot de opstanding van het oordeel.'

Ooit komt er een dag waar de doden zullen opstaan. De Heer wijst met deze woorden naar dat moment. Hij lijkt door het gebruik van het uur (Gr. *hóra*) te wijzen op een gezamenlijke opstanding. De opstanding van de rechtvaardigen zal dan in hetzelfde 'uur' gebeuren als de opstanding van de onrechtvaardigen.

Doordat de Heer in vs25 eveneens heeft gesproken over het 'uur' van het eeuwige leven dat in zijn tijd al aanbrak en dat uur al ongeveer tweeduizend jaar duurt, kunnen we eveneens het 'uur' in vs28 opvatten als een langere periode. Het Griekse *hóra* kon gebruikt worden om in het algemeen te verwijzen naar een tijdsperiode. Dat eerste is meermaals het geval in Jh (vgl. 2:4; 4:21,23; 7:20; 8:20; 12:27; 13:1; 16:2,25; 17:1).

6 | Het werk van de drie- enige God

De opstanding van de gelovige wordt in de Bijbel voorgesteld als een werk van de Vader, Zoon en heilige Geest. 'Want als de Geest van hem die Jezus uit de dood heeft opgewekt in u woont, zal Hij die Christus heeft opgewekt ook u die sterfelijk bent, levend maken door zijn Geest, die in u leeft' (Rm8:11).

7 | Christus als opstandingsmodel

7.1 De betekenis van Christus als Eersteling

Christus was de ‘Eerstgeborene van de doden’ (Kol:18; vgl. Op1:5). Dat betekende voor christenen niet enkel dat de Messias chronologisch de eerste van de doden was. Het betekende ook voor hen dat de manier waarop Hij opstand uit de doden, de weg opende en beslissend was voor alle anderen die na Hem uit de dood zouden opstaan.¹⁹ Wie hieraan vasthield en als christen over het opstandingslichaam sprak, dacht meteen aan het opstandingslichaam van zijn geliefde Heer.

7.2 Opstandingslichaam voor en na de hemelvaart

Anderen stonden sceptisch tegenover deze parallellisatie. Zo wijst Millard Erickson er met klem op dat er geen parallel bestaat tussen het opstandingslichaam van de Christus, zoals de evangelisten dat beschrijven in de tijd tussen Pasen en Hemelvaart, en het opstandingslichaam dat de rechtvaardigen straks ontvangen.²⁰ Reden hiertoe is dat dit opstandingslichaam van Christus nog te aards en daarmee niet compleet was. Het opstandingslichaam van de gelovige dient daarom te worden vergeleken met dat van Christus *na* de hemelvaart:²¹ ‘Wij zullen die karakteristieken van Christus’ lichaam na zijn opstanding niet kennen, die inconsistent zijn met de beschrijving van onze opstandingslichamen (bijv. fysieke tastbaarheid en de noodzaak om te eten).’

In dit spreken klinkt een specifieke afkeer door van het fysieke. Tastbaarheid en eten lijken daarmee taboe te zijn. Tegelijk is het de vraag of Christus na zijn opstanding *noodzakelijk* moest eten. Nergens is dat uit af te leiden. Aan Millard Erickson blijft het de vraag in hoeverre het verschil tussen het opstandingslichaam van Christus *voor* en *na* zijn hemelvaart werkelijk te meten is. Het opgestane lichaam dat Hij na de opstanding kreeg was uiteindelijk hetzelfde als dat waarmee Hij ten hemel

19 Herman Ridderbos, *Paulus: Ontwerp van zijn theologie* (Kampen: Kok, 1978), 601.

20 Millard J. Erickson, *Christian Theology*, 2de ed. (Grand Rapids: Baker Academic, 1998), 1205.

21 Ibid.

steeg. Het enige verschil is dat Christus bij zijn hemelvaart door God werd verhoogd. Die verhoging van de Messias tot de rechterhand van God komt overduidelijk naar voren op de momenten waarop de mens reageert als hij Christus na de hemelvaart ontmoet.

7.3 Paulus en de opstanding in 1 Korinthe 15

Uitvoerig spreekt de apostel over de opstanding in 1Ko15. Hierbij richt hij zich tegen de gnostische opvatting dat er geen opstanding van lijken plaatsvindt (vs1-12). Korinthe is in de ban van dit denken gekomen en neigt daarmee de basis van haar geloof te loochenen. Net als elders wijst de apostel er met klem op dat het geloof in de opstanding zijn fundament vindt in de opstanding van Christus (vs3-5). De apostel leunt hierbij aan bij: ‘Want als wij geloven dat Jezus is gestorven en is opgestaan, moeten wij ook geloven dat God door Jezus de doden naar zich toe zal leiden, samen met Jezus zelf’ (1Ts4:14).

7.4 De kernmerken van het lijden

De vroege kerkvader Efraim wees erop dat bij de martelaren de tekenen van de foltering ook zichtbaar zal zijn op het opstandingslichaam.²²

²² Jeffrey B. Russell, *A History of Heaven: The Singing Silence* (Princeton: Princeton University, 1997), 79.

8 | Hoe ziet het opstandingslichaam eruit?

Aan het einde van zijn betoog over de opstanding aan de christenen te Korinthe, richt de apostel zich op twee vragen: hoe de doden opstaan en hoe het opstandingslichaam er uitziet: ‘Nu zou iemand kunnen vragen: ‘Maar hoe worden de doden opgewekt? Hoe zou hun lichaam eruit moeten zien?’ (1Ko15:35). Beiden vragen beantwoordt de apostel achtereen in omgekeerde volgorde (vs36-49, 50-57). Het ‘hoe opwekken’ volgt op het ‘hoe eruit zien’.

In zijn antwoord op de vraag hoe het opstandingslichaam er uitziet, verwijst de apostel naar verschillende beelden uit de schepping. Het eerste beeld is dat van het zaaien en oogsten. Wie iets wil oogsten dient iets te zaaien. Wat hij of zij daarbij zaait, zal eerst in de grond ‘sterven’, voordat het tot leven komt (vs36). Tegelijk zijn de zaadkorrels qua vorm totaal anders dan hetgeen wordt geoogst. Het is slechts ‘nog maar een naakte korrel, een graankorrel misschien of iets anders’ (vs38). Als tweede wijst de apostel op de verscheidenheid aan vormen in de schepping. Er is een verschil tussen een mensenlichaam, een dierlijk lichaam en een hemellichaam. Zelfs binnen deze grote categorieën zijn er nog diverse subcategorieën. Zo is er het dierlijk lichaam van een vogel en vis en het hemellichaam van de maan en de sterren (vs39-41). De apostel past deze analogie uit de schepping vervolgens toe op het opstandingslichaam. Hij doet dat door middel van de vier antithesen.²³

- (1) Vergankelijk gezaaid, onvergankelijk opgewekt.
- (2) Onaanzienlijk gezaaid, schitterend opgewekt.
- (3) Zwak gezaaid, in kracht opgewekt.
- (4) Aards lichaam gezaaid, geestelijk lichaam opgewekt.

²³ Anton Ziegenaus, *Die Zukunft der Schöpfung in Gott: Eschatologie*, Katholische Dogmatik 8 (Aachen: MM, 1996), 241.

Meteen daarna verwijst de apostel naar het onderscheid tussen de eerste en laatste Adam (vs45). Het onderscheid tussen beiden is groot: de eerste Adam is uit de aarde; de tweede Adam uit de hemel (vs47). Het lichaam dat de mens nu bezit, komt overeen met het lichaam van de eerste Adam. Het opstandingslichaam, komt overeen met het lichaam van de tweede Adam (vs49). Evenals in Fp3:21 trekt de apostel hierdoor een parallel tussen het opstandingslichaam en de gestalte van de opgestane Christus: 'Met de kracht waarmee hij in staat is alles aan zich te onderwerpen, zal hij ons armzalig lichaam gelijkmaken aan zijn verheerlijkt lichaam.'

9 | Hoe worden de doden opgewekt?

Nadat Paulus in 1Ko15 is ingegaan op de vraag naar de vorm en gedaante van het opstandingslichaam, richt hij zich vervolgens in vs50-57 op de vraag hoe de doden worden opgewekt. Dit is een geldige vraag voor de Korinthiërs, aangezien zij van mening zijn dat het lichaam van de mens het koninkrijk Gods niet ingaat. Meteen aan het begin van zijn antwoord geeft de apostel zijn toehoorders hierin gelijk: ‘wat uit vlees en bloed bestaat kan geen deel hebben aan het koninkrijk van God’ (vs50). Het lichaam van een mens, zoals wij dat nu kennen, is namelijk vergankelijk en vergankelijkheid krijgt geen deel aan de onvergankelijkheid. Als dat wel het geval zou zijn, zouden dezelfde kenmerken van verval en gebrek ook aanwezig zijn in het opstandingslichaam. Radicaal breekt de apostel met die gedachte. De opstanding bevat immers niet enkel een opstanding van het oude lichaam, maar ook een verandering daarvan: ‘Want het vergankelijke lichaam moet worden bekleed met het onvergankelijke, het sterfelijke lichaam met het onsterfelijke’ (vs53). Het gaat om een opstanding in heerlijkheid en niet om een opstanding in vergankelijkheid. Deze verandering geldt zelfs niet alleen voor de gestorven lichamen, maar ook voor de nog levende lichamen. Christenen in Korinthe mogen weten dat niet alle rechtvaardigen zullen sterven, maar wel alle rechtvaardigen veranderd zullen worden (vs51). Als die verandering plaatsvindt, zal de dood geen vat meer hebben op het menselijke lichaam. Zij macht zal verbroken zijn (vs54-56).

10 | De opstanding van het lichaam

10.1 Een voortzetting van het leven

Joden hielden gedurende eeuwen eraan vast dat hun opstanding een voortzetting van het leven na de dood op aarde betekende. Die hoop ontsproot vanuit de beloften die Jahweh aan hen deed over de deelname aan het komende vreedrijk, waarin de Messias vanuit Jeruzalem over de wereld zou regeren.

10.2 Een fysieke opstanding

Soms gebeurt het dat christenen bij een uitspraak als: 'Ik geloof in de opstanding van het lichaam', denken dat dit enkel betekent dat er een leven is na de dood, de opstanding van *een* lichaam. Dat deze geloofsbelijdenis uitgedrukt dat *dit* materiële lichaam van de gelovige opstaat is voor hen niet duidelijk. De gedachte dat het juist dit materiële lichaam is dat God uit de dood opwekt, is ook terug te vinden in de joodse apocalyptische literatuur.²⁴

De fysieke opstanding is van groot belang voor het christelijke geloof. Zo erkende Justinus de Martelaar iemand die het geloof in een fysieke opstanding loochende niet als christen.²⁵ Wie stelde dat niet het menselijke lichaam verrees en slechts dacht aan een geestelijk voortleven van de ziel of geest, gold als aanhanger van het gnosticisme. Een aanhanger van deze laatste theorie was Origenes. Hij geloofde dat het lichaam niet uit de aarde meer tevoorschijn kwam. Opstanding betekende voor Origenes enkel dat slechts een 'schaduw' of 'schim' (Gr. *eidos*) van het lichaam voortleefde.

God wil niet enkel de menselijke ziel en geest in het hiernamaals hebben, maar de hele mens: ziel-lichaam-geest. In het Nieuwe Testament vinden we overduidelijk de gedachte beargumenteerd dat het lichaam van de gelovige in de toekomst zal opstaan: 'Maar wanneer nu over Christus wordt verkondigd dat hij uit de dood is opgewekt, hoe kunnen sommigen

²⁴ Zie bijv. Baruch.

²⁵ Justinus de Martelaar, *Dialogus cum Tryphone Judaeo: Dialoog met de jood Tryphos*, 160AD, 80.1.

van u dan zeggen dat de doden niet zullen opstaan? Als de doden niet opstaan, is ook Christus niet opgewekt; en als Christus niet is opgewekt, is onze verkondiging zonder inhoud en uw geloof zinloos' (1Ko15:12-14).

Sommigen onder de Korinthiërs dachten dat een geestelijke opstanding genoeg was voor het nieuwe leven. Paulus wijst deze gedachte in 1Ko15 terecht en doet datzelfde ook bij Hymeneüs en Filetus zij 'zijn van de waarheid afgedwaald door te beweren dat de opstanding al heeft plaatsgevonden. Daarmee ondermijnen ze het geloof van anderen' (2Tm2:18).

Het Nieuwe Testament toont ons het geloof in de eenheid van het mens-zijn. Heel ons mens-zijn gaat de dood in en heel de mensheid wordt als geheel opgewekt. God bemoeit zich met de hele mens. Alleen maar een 'onsterfelijke' ziel, is een zielig bestaan. Een lichaam zonder ziel is een lijk, maar een ziel zonder lichaam is een spook.²⁶ Het gaat niet om een schimmig voortleven na de dood, maar het gaat om de redding van mensen met hun lijfelijk bestaan.²⁷ Wanneer God met minder goeie zou nemen, zou Hij zichzelf als Schepper niet serieus nemen.²⁸ God redt in Christus *echte* mensen, en Hij redt ze helemaal. De vergankelijke, aardse mens wordt gered.

In verband met de dwaalleer van de Korinthiërs die geloofden dat er geen opstanding was, maakt de apostel duidelijk dat het christelijke geloof staat of valt met het geloof in de opstanding. Alles staat ermee op het spel. Als er geen opstanding van de doden is, is ook Christus niet uit de dood opgestaan. Als Christus niet is opgestaan is de waarheid van de prediking van het christelijk geloof waardeloos. Noordmans schrijft vandaar:²⁹ 'Over de feestdagen, maar vooral over Pasen loopt de waterscheiding tussen vrijzinnigen en rechtzinnigen'.

Binnen de evangeliën wordt vandaar meerdere keren duidelijk gemaakt dat de Messias lichamelijk uit de dood opstond: 'Maar Hij zei tegen hen: 'Waarom zijn jullie zo ontzet en waarom zijn jullie ten prooi aan twijfel? Kijk naar Mijn handen en voeten, Ik ben het zelf! Raak Me aan en kijk goed, want een geest heeft geen vlees en beenderen zoals jullie zien dat Ik heb' (Lc24:38-39; vgl. Jh20:27). De beenderen van Boeddha zijn opgedeeld en liggen verspreid over verschillende landen in relikwieënkastjes opgeborgen. De beenderen van Mohammed bevinden

26 H. Berkhof, *Gegronde verwachting. Schets van een christelijke toekomstleer* (Nijkerk:Callenbach, 1967), 37.

27 A. van de Beek, *Wonderen en wonderverhalen* (Nijkerk:Callenbach, 1991), 250.

28 J. Hoek, *Hoop op God. Eschatologische verwachting* (Zoetermeer:Boekencentrum, 2003), 221.

29 O. Noordmans, *Verzamelde Werken*, Vol. II (Kampen:Kok, 1979), 94.

zich in Medina. Maar de beenderen van Jezus Christus zijn nergens te bezichtigen en te verteren.

Een geloof in een levende Christus dat geen fundament vindt in een werkelijke opstanding heeft meer weg van een raadsel dan van een wonder.³⁰ Hoe kan immers iets dat niet gebeurd is toch waar zijn?

10.3 Opstanding van rechtvaardige en onrechtvaardige

Paulus lijkt er in zijn toespraak voor het Sanhedrin op te wijzen dat zowel de rechtvaardigen als onrechtvaardigen zullen opstaan: ‘Paulus wist dat het Sanhedrin deels uit sadduceeën bestond en deels uit farizeeën, en daarom riep hij hun toe: “Broeders, ik ben een farizeeër uit een geslacht van farizeeën, en ik sta hier terecht omwille van de verwachting dat de doden zullen opstaan!”’ (Hd23:6). Toch wordt dit bestreden door Wolfgang Schrage, aangezien Paulus nergens volgens hem over een opstanding van alle mensen spreekt.³¹ Dit is echter niet correct, aangezien vele uitleggers in 1Ko15:22 bij de opstanding eveneens aan alle mensen denken.³² Dit sluit verder aan bij de uitspraak van Christus: ‘Wees hierover niet verwonderd, er komt een moment waarop alle doden zijn stem zullen horen en uit hun graf zullen komen: wie het goede gedaan heeft staat op om te leven, wie het slechte gedaan heeft staat op om veroordeeld te worden’ (Jh5:28-29).

Ook Ireneus ziet als reden van de opstanding van de onrechtvaardigen in het eigen lichaam, dat zij daardoor een rechtvaardig oordeel krijgen.³³ Anderen daarentegen stellen dat de apostel enkel aan de rechtvaardigen denkt als hij spreekt over de opstanding van het lichaam. Enkel de rechtvaardigen zijn in staat uit de dood op te staan, omdat zij verbonden zijn met de opgestane Messias.

30 J. van Genderen en W.H. Velema, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek* (Kampen:Kok, 1992), 449. Jan van Genderen en Willem H. Velema, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek* (Kampen: Kok, 1992), 449.

31 Wolfgang Schrage, *Der erste Brief an die Korinther: 1 Kor 15,1-16,24*, vol. 4, Evangelisch-katholischer Kommentar zum Neuen Testament 7 (Benziger, 2001), 162.

32 Zie verder: Raymond R. Hausoul, “1 Korinthe”, http://issuu.com/raymond_hausoul/docs/46-1_Korinthe, 2013; Andreas Lindemann, *Auferstehung: Unsere Hoffnung*, Kleine Schriften aus dem Reformierten Bund 8 (Wuppertal: Foedus, 1997), 161.

33 Ireneus, *Adversus Haereses: Tegen de ketterijen*, vertaald door Norbert Brox, *Fontes Christiani* 8 (Freiburg: Herder, 1993), II.33.5.

10.4 De relatie tussen dit lichaam en het opstandingslichaam

Christenen zagen het opstandingslichaam vanouds als een fysiek lichaam dat een eigen identiteit bezat en enkel door Gods ingrijpen tot stand kon komen. Origenes (185–253) stelde verder dat God voor het maken van het opstandingslichaam geen enkel gebruik maakte van het huidige fysieke lichaam.³⁴ Augustinus was het daar niet mee eens. Hij stelde God uit het oude lichaam het nieuwe lichaam zou vormen.³⁵ Ook Johannes Calvijn koos later voor deze opvatting.³⁶ Diezelfde mening was ook het concilie van Toledo (675) en het vierde Lateraanse concilie (1215) toegedaan.³⁷ Het was dit huidige lichaam dat straks in het eschaton zou opstaan uit de dood.

Thomas van Aquino koos daarentegen in de Middeleeuwen al voor een tussenpositie. Er zou eerder een integratie tussen beiden lichamen plaatsvinden dan dat beide lichamen zouden bestaan uit dezelfde materiële delen.³⁸ Een moeilijkheid hierbij is wat de precieze identiteit van een persoon is. Onder welke voorwaarden kan er sprake van zijn dat iemand op tijdstip 1 en tijdstip 2 nog dezelfde persoon is? Een meisje van tien jaar heeft een andere herinneringen, attituden en personaliteit dan datzelfde meisje van vijftig jaar. In welk opzicht is het meisje van tien jaar gelijk aan de vrouw van vijftig jaar.

10.5 De strijd om het lichaam

Vanuit de theologie van de opstanding is het boeiend in Jd1:9 te lezen dat de aartsengel Michael en de satan vechten om het overleden lichaam van Mozes: ‘

De strijd om het lichaam van Mozes vinden we nergens in de Bijbel terug. Een Joodse overlevering zegt dat Michael op het graf van Mozes moest passen (vgl. Dt34:5-6).³⁹ Volgens de kerkvader Clement van Alexandrië is dit geschreven in het joodse apocrief *De hemelvaart van*

34 Caroline W. Bynum, *The Resurrection of the Body in Western Christianity, 200-1336* (New York: Columbia University, 1995), 63–65.

35 Ibid., 95.

36 Johannes Calvijn, *Institutie*, vertaald door A. Sizoo (Middelburg: Stichting de Gihonbron, 2006), III.26.6; 25.7.

37 Peter C. Phan, “Roman Catholic Theology”, in *The Oxford Handbook of Eschatology*, bewerkt door Jerry L. Walls (Oxford: Oxford University, 2008), 216.

38 Bynum, *The Resurrection of the Body in Western Christianity, 200-1336*, 265.

39 A.C. Gaebelein, *Kommentar zum Neuen Testament* (Dillenburg:CV, 2002), 744.

Mozes.⁴⁰ Tot op vandaag hebben we Jd citaat echter niet teruggevonden. Bauckham denkt dat het slot van het werk *Het Testament van Mozes* door Jd geciteerd werd.⁴¹ Dat einde is echter verloren gegaan, waardoor we Bauckhams gedachte niet kunnen controleren.

Wat was het doel van de satan om Mozes lichaam te stelen? Probeerde hij hierdoor de ontbinding van het lichaam van Mozes te verhinderen? Werd bij de grafplaats een heilige wacht gezet tot de opwekking van het lichaam van Mozes (vgl. Mt28:2-4; Mc16:5; Lc24:4)? Of wilde de satan het lijk als aanbiddingsobject voor het volk gebruiken?⁴² Een antwoord op deze vraag is moeilijk te geven. Wellicht vindt Jd dat ook niet belangrijk. Wat hij belangrijker vindt is dat de aartsengel Michaël de satan niet lasterde.

Vanuit dit vers kunnen we verder concluderen dat het lichaam van Mozes voor God van waarde is. Haar einde is het niet om na de dood het voedsel voor de wormen te zijn. Het lichaam van de verlostten is evenals de geest en ziel eigendom van de Verlosser. En het is juist deze Verlosser die de gelovige bij de opstanding een nieuw verheerlijkt lichaam zal schenken.

40 Clement van Alexandrië, *Fragmenten over de Judasbrief*. Vgl. R.C.H. Lenski, *The Interpretation of the Epistles of St. Peter, St. John and St. Jude* (Minneapolis:Angsburg, 1961), 641, R.J. Bauckham, *Jude, 2 Peter* (WBC; Waco:Word, 1983), 65-76; D.A. Carson, 'Jude,' *Commentary on the New Testament use of the Old Testament*, red. G.K. Beale en D.A. Carson (Grand Rapids:Baker, 2007), 1075.

41 R.J. Bauckham, *Jude, 2 Peter* (WBC; Waco:Word, 1988), 65-76; P.H. Davids, *The Letters of 2 Peter ad Jude* (PNTC; Grand Rapids:Eerdmans, 2006), 59-63.

42 J. MacArthur, *Die MacArthur Studienbibel* (Bielefeld:CLV, 2002), 1912.

11 | De identiteit van de persoon

11.1 Het lichaam als identiteit

De christelijke nadruk op de opstanding van het lichaam, bevat ook een sterk geloof in de eeuwige betekenis van de individuele persoon. De mens hoort niet op te bestaan als individu in het eschaton. Zijn persoonlijkheid en identiteit blijven bewaard. Deze individuele persoonlijkheid wordt uitgedrukt in elke menselijke lichaamscel, waarbij voornamelijk door het gezicht van de persoon.⁴³ Het gezicht 'spreekt' niet slechts over één specifiek moment in het leven van de persoon. Het 'spreekt' over de hele persoon en draagt om die reden een groot deel van de persoonlijkheid met zich mee. Paul Tillich wijst in dat kader naar de pasfoto's die mensen van elkaar meenemen en naar de iconen die de Oosterse orthodoxie gebruikt.⁴⁴ Ook Michael Welker gaat deze richting uit in het spreken over de blijvende identiteit tussen het sterfelijke en verheerlijkte lichaam. Hij gebruikt daarvoor eveneens de analogie van de pasfoto: Wie is mijn moeder? Het kleine meisje op de vergeelde foto, de jonge vrouw die mij vasthoudt op de arm, de bezorgde vrouw, de oudere vrouw...? Ze is het allemaal en nog veel meer dan de foto's uitdrukken.⁴⁵

Het behoud van het lichaam is om die reden belangrijk. De mens is uiteindelijk in de voltooiing geen herschappen ander mens. Hij is de transformatie van de vroegere mens, die leefde voor de voltooiing. Om die reden is de opstanding geen schepping van een nieuwe realiteit, maar de transformatie van de oude realiteit die opstaat uit de dood.⁴⁶

11.2 Van wie zijn de moleculen?

Binnen de theologie is er meermaals nagedacht over de vraag hoe we ons de opstanding van het lichaam moeten voorstellen. Hoe kan een lichaam dat vergaan is en waarvan de moleculen door andere organismen

43 Tillich, *Systematic Theology: Life and the Spirit, History and the Kingdom of God*, 3:440.

44 *Ibid.*, 3:440–441.

45 Hans-Joachim Eckstein en Michael Welker, red., in *Die Wirklichkeit der Auferstehung* (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener, 2002), 320n25.

46 *Ibid.*, 3:442.

verwerkt zijn, weer opnieuw uit de dood herrijzen? De moeilijkheid van die vraag komt duidelijk naar boven als we denken aan kannibalisme of het drinken van water waar het stoffelijke overschot van een mens in vergaan is. Kan er uiteindelijk bij de opname geclaimd worden dat iemand recht heeft op bepaalde moleculen? Het is onmogelijk een antwoord op deze vragen te geven. De worsteling met dit vraagstuk komt al boven in de het joodse werk *Leviticus Rabba*, dat stelt dat er in het menselijke skelet een bot aanwezig is dat overgankelijk en niet te verbranden is en dat later de basis vormt van het opstandingslichaam.⁴⁷

Het enige wat we weten is dat God bij machte is om ons een nieuw lichaam te geven dat gelijkvormigheid heeft met het lichaam dat we nu bezitten. De opstanding is in zichzelf een wonder dat niet door de mens te doorgronden is. Hij blijft in dit alles volledig afhankelijk van God. In Op20:13 wordt gezegd dat ook de zee de doden uit haar schoot terug zal geven, terwijl nog eens wordt beklemtoond dat de dood en het graf de doden moeten vrijlaten.

11.3 Zaaïen en oogsten

Bij het opgewekt worden en opstaan uit de dood gaat het niet om de terugkeer in de vroegere toestand van het leven. Het gaat om de radicale verandering in een volkomen andere vernieuwde toestand van leven. De apostel Paulus maakt dit duidelijk aan de gelovigen in Korinthe door het beeld te gebruiken van het zaad en het koren. Zoals er bij het zaaïen van het koren niet een nieuwe halm maar een oude korrel in de aarde wordt geplant om te kunnen oogsten, wordt het oude lichaam gezaaid en het nieuwe geoogst. Embregts gebruikt een moderner beeld hiervoor:⁴⁸ ‘Er wordt een “poter”, een aardappel, die is uitgezocht om als “zaad” te dienen, in de grond begraven en na verloop van tijd komt er een aardappelplant op. Als die tot volle wasdom is gekomen, wordt de plant weggehaald en komt er te voorschijn wat eronder zit: prachtige nieuwe aardappelen.’

Hetgeen uit de aarde zal oprijzen is dus niet gelijk aan hetgeen er geplant werd, maar draagt wel dezelfde identiteit. We zien dit terug bij de opstanding van de Heer Jezus. Nadat de Heer uit het graf is opgestaan hebben zijn discipelen er moeite mee om Hem te herkennen. Toch zijn er ook meerdere parallellen voor hen te zien tussen het opstandingslichaam van de Heer en zijn aardse lichaam. Er is overeenkomst en verandering.

⁴⁷ Harry Freedman en Simon Maurice, red., *Midrash Rabbah: Leviticus*, *Midrash Rabbah 4* (London: Soncino, 1983), 18.1.

⁴⁸ J.W. Embregts, *De Hemel* (Doorn:Zoeklicht, 2008), 86.

Origenes en Thomas van Aquino dachten vandaar dat hoewel de contouren van het lichaam overeenkomsten vertonen zal de compositie van het lichaam wellicht volledig anders zijn.⁴⁹ Die gedachte vinden we terug in de vroegjoodse *haggada*. Er blijft iets van de persoonlijke identiteit van de overledene door de dood bewaard.⁵⁰ Een voorbeeld daarvan zien we al zwak in ons hedendaagse lichaam dat elke zeven jaar haar elementen volledig vervangt en toch onze identiteit laat bewaren.⁵¹

11.4 Gods almacht over ons lichaam

Zelfs al zouden gelovigen dus door beesten worden opgegeten – wat inderdaad gebeurden bij de vroegere martelaren – dan zou dit de opstanding van hun lichaam niet in de weg staan (Ps79:2-3).⁵² Verbrande en gecremeerde lichamen komen uit hun as-resten terug, ook al zouden deze vanuit een vliegtuig zijn uitgestrooid over de oceaan. God zal door zijn scheppende kracht alle lichamen opwekken op de jongste dag. Het doet er niet toe waar de lichamen gebleven zijn; of ze zijn opgegeten door de wilde dieren in de arena's, overboord geslagen zijn op zee, verbrand zijn op de brandstapel of ter ruste gelegd in een graf.⁵³ Tijdens oorlogen zijn er lijken van christenen niet verzorgd. Dat was niet de schuld de levenden. Zij waren op dat moment niet in staat om enige verzorging te geven. Het was ook geen straf voor de doden – zoals vroeger verondersteld werd. Zo deden verhalen de ronde dat overledenen in dromen of op andere manieren aan levende mensen verschenen.⁵⁴ Ze meldden dan aan de overlevenden de onbekende plaats waar hun lichaam lagen en wezen hun de weg daarnaar toe om alsnog te zorgen voor hun begrafenis. Augustinus had al in zijn tijd hiermee te kampen en wees op dezelfde geruchten die hij had gehoord van levende personen die verschenen aan andere levende personen, zonder dat de ander dat wist.⁵⁵ Anders dan bij de Egyptenaren, waar de mummie voor het eeuwig leven onvoorwaardelijk gaaf moest blijven, bestaan er voor de God van Israël dus ook bij lichamelijke verminking en fysieke vernietiging geen grenzen. Geloof in

49 Vgl. P. Badham, *Christian Beliefs About Life After Death* (New York:Harper & Row, 1976), 65-94.

50 L. Varga, 'The resurrection of the body,' in: *Christian Hope in Context*, red. A. van Egmond en D. van Keulen, *Studies in Reformed Theology 4* (Zoetermeer:Boekencentrum, 2001), 110; W. van 't Spijker (red.), *Eschatologie, Handboek over de christelijke toekomstverwachting* (Kampen:De Groot Goudriaan, 1999), 65.

51 M.R. De Haan, *The Second Coming of Jesus* (Grand Rapids:Zondervan, 1967), 56.

52 Augustinus, *Wat kunnen wij voor de doden doen?*, §3.

53 R. van Kooten, *Aan zijn voeten. Onderwijs en verdieping in de geloofsleer* (Leiden, 1993), 445.

54 Augustinus, *Wat kunnen wij voor de doden doen?*, §11.

55 Augustinus, *Wat kunnen wij voor de doden doen?*, §15.

de opstanding van de doden is een consequentie van het geloof in de Schepper!⁵⁶

De gelovigen ondervinden dus geen schade wanneer hun een begrafenis wordt ontzegd. Evenmin baat het de ongelovigen, als ze wel begraven worden. Dat betekent natuurlijk niet dat men onzorgzaam met het stoffelijk overschot van de doden mag omgaan. Deze lichamen werden immers door de Geest op een geheiligde wijze als instrumenten voor God gebruikt. Zo prijst ook de Heer Jezus de goede daad van Maria en zegt Hij dat anderen haar moeten prijzen (Mt26:6-13).

56 H. Küng, *Eeuwig Leven* (Hilversum:Gooi en Sticht, 1983), 103.

12 | Wanneer worden de doden opgewekt?

12.1 Opstanding door de dood

Als de idee klopt dat de opstanding meteen plaatsvindt bij de dood, dan zou Mohammed op 8 juni 632, Friedrich Nietzsche op 25 augustus 1900 of Adolf Hitler op 30 april 1945 uit de dood zijn opgestaan.⁵⁷

57 Vgl. Horst Felsing, "Karl Rahner und die Auferstehung", *Una Voce-Korrespondenz* nr. 4 (1986): 214.

13 | Andere elementen

13.1 Opstanding van de dieren

In het joods-apocalyptisch werk 2 Henoeh vinden we de idee terug dat niet alleen de mens, maar ook de dierenwereld straks een nieuw opstandingslichaam ontvangt. Wel bestaat er onduidelijkheid in of dit opstandingslichaam permanent is.

14 | Literatuurlijst

- Bynum, Caroline W. *The Resurrection of the Body in Western Christianity, 200-1336*. New York: Columbia University, 1995.
- Calvijn, Johannes. *Institutie*. Vertaald door Cornelis A. de Niet. 2 vols. Houten: Hertog, 2009.
- Culver, Robert D. *Systematic Theology: Biblical and Historical*. Geanies House: Christian Focus, 2005.
- Darby, John N. *Studies on the Book of Daniel*. London: Bateman, 1864.
- De Martelaar, Justinus. *Dialogus cum Tryphone Judaeo: Dialogo met de jood Tryphos, 160AD*.
- Driver, Samuel Rolles. *The Book of Daniel: With Introduction and Notes*. The Cambridge Bible for Schools and Colleges. Cambridge: University, 1900.
- Eckstein, Hans-Joachim, en Michael Welker, red. *Die Wirklichkeit der Auferstehung*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener, 2002.
- Erickson, Millard J. *Christian Theology*. 2de ed. Grand Rapids: Baker Academic, 1998.
- Felsing, Horst. "Karl Rahner und die Auferstehung". *Una Voce-Korrespondenz*, nr. 4 (1986): 205–15.
- Freedman, Harry, en Simon Maurice, red. *Midrash Rabbah: Leviticus*. Midrash Rabbah 4. London: Soncino, 1983.
- Gaebelein, Arno C. *Kommentar zum Alten Testament. Esra – Maleachi*. Vol. 2. 2 vols. Dillenburg: Christliche Verlagsgesellschaft, 1998.
- Genderen, Jan van, en Willem H. Velema. *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*. Kampen: Kok, 1992.
- Hausoul, Raymond R. "1 Korinthe". *issuu.com/raymond_hausoul*, 2013.
- Irenaeus. *Adversus Haereses: Tegen de ketterijen*. Vertaald door Norbert Brox. 5 vols. Fontes Christiani 8. Freiburg: Herder, 1993.
- Ironside, Henry A. *Lectures on Daniel the Prophet*. New York: Loizeaux Brothers, 1920.
- Kelly, William. *Notes on the Book of Daniel*. London: Morrish, 1865.
- Lindemann, Andreas. *Auferstehung: Unsere Hoffnung*. Kleine Schriften aus dem Reformierten Bund 8. Wuppertal: Foedus, 1997.
- Phan, Peter C. "Roman Catholic Theology". In *The Oxford Handbook of Eschatology*, bewerkt door Jerry L. Walls, 215–32. Oxford: Oxford University, 2008.
- Porteous, Norman. *Das Danielbuch*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962.
- Ridderbos, Herman. *Paulus: Ontwerp van zijn theologie*. Kampen: Kok, 1978.
- Russell, Jeffrey B. *A History of Heaven: The Singing Silence*. Princeton: Princeton University, 1997.
- Schrage, Wolfgang. *Der erste Brief an die Korinther: 1 Kor 15,1-16,24*. Vol. 4. 4 vols. Evangelisch-katholischer Kommentar zum Neuen Testament 7. Benziger, 2001.

- Tillich, Paul. *Systematic Theology: Life and the Spirit, History and the Kingdom of God*. Vol. 3. 3 vols. Chicago: University, 1963.
- Tregelles, Samuel P. *Remarks on the Prophetic Visions in the Book of Daniel*. London: Sovereign Grace Advent Testimony, 1965.
- West, Nathaniel. *The Thousand Years in Both Testaments: With Supplementary Discussions upon Symbolical Numbers, the Development of Prophecy, and Its Interpretation Concerning Israel, the Nations, the Church, and the Kingdom, as Seen in the Apocalypses of Isaiah, Ezekiel, Daniel, Christ, and John*. Chicago: Revell, 1880.
- Ziegenaus, Anton. *Die Zukunft der Schöpfung in Gott: Eschatologie*. Katholische Dogmatik 8. Aachen: MM, 1996.